

**AVRUPA COĞRAFYACILIĞININ
OSMANLI DÜNYASINA İNTİKALİ:
TERCÜME ESERLER**

*The Transfer of European Geography Studies
to the Ottoman World: Translated Works*

Ahmet Üstüner
Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
ahmetustuner@istanbul.edu.tr
ORC-ID: 0000-0001-5758-0622

Öz

Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyılın sonlarına kadar İslam Medeniyeti'nin bir parçası ve devamı olarak geleneksel İslam coğrafyacılarının eserlerinin tercümeleri ve bu etkiyle kaleme alınan çalışmalar coğrafyacılığın genel karakterini oluşturur. Diğer taraftan aynı yüzyılda, Keşifler Çağı Avrupası diğer bilimlerde olduğu gibi coğrafya ve kartografya alanında da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Söz konusu bu gelişmeler daha sonra hem Doğu hem de Batı medeniyetlerince kabul görerek yeni bir dönemin oluşmasına ortam hazırlamıştır. Avrupa'daki çalışmalarda yakalanan bu başarı, tercüme edilen eserler ve yeniden yorumlanan haritalar vasıtasıyla sonraki dönemde Osmanlı coğrafya ve harita çalışmalarına yön vermiştir.

16. yüzyıla damgasını vuran Osmanlı bilim adamlarından Kâtib Çelebi (1609-1657) ile başlayan yoğun tercüme faaliyetleri ile Osmanlılar da coğrafya ve harita algısı farklı bir boyut kazanmış ve sonrasında bu tarz üzere Avrupa'da basılan eser ve haritalar tedricen artarak Osmanlı bilim dünyasına nakledilmiştir. 16. yüzyıl itibariyle hız kazanmış olan bu tercüme faaliyetleri ile birlikte Klasik İslam Coğrafya algısının izlerini takip eden çalışmalar devletin sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu süreçte tercümelemlerle Avrupa'dan edinilen bilimsel bilgi, Osmanlı coğrafyacılarının sahip olduğu İslam ekolü birikimiyle yorumlanarak özgün bir karakter kazanmıştır. 17. yüzyıl sonrasında ise coğrafya ve kartografya sahasında, tercüme faaliyetleri ciddi bir boyuta ulaşırken telif eser yazımı geleneği etkisini kaybetmiştir.

Çalışma bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıkışından 19. yüzyıl sonlarına kadar geçen süreçte Avrupa'dan çeviriler vasıtasıyla Osmanlı bilim dünyasına aktarılan coğrafya eserlerine ve Osmanlı coğrafyacılarının yorumlarına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda Kâtib Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi, Ebubekir Dimeşki, İbrahim Müteferrika ve Bartınlı Hamdi gibi coğrafyacıların çeviri ve telif eser faaliyetleri üzerinden bir analize gidilerek Osmanlı coğrafyacılığına Avrupa eserlerinin etkisi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Coğrafyacılığı, Avrupa Coğrafyacılığı, Kartografya, Tercüme Eserler, Atlas, Harita.

Abstract

As a part and continuation of the Islamic Civilization, in the Ottoman Empire until the end of the 16th century, translations of the works of traditional Islamic geographers and works written with this effect constitute the general character of geography studies. On the other hand, in the same century, Europe in the Age of Discoveries witnessed important developments in the field of geography and cartography as in other sciences. These developments were later accepted by both Eastern and Western civilizations and prepared an environment for a new era to emerge. This success, which was achieved in studies in Europe, directed Ottoman geography and map making studies in the following period through translated works and reinterpreted maps.

The perception of geography and map in the Ottomans gained a different dimension with the intensive translation activities that started with Kâtib Çelebi (1609-1657), one of the Ottoman scientists who left its mark on the 17th century. Afterwards, works and maps printed in Europe in this style were gradually increased and transferred to the Ottoman scientific world. These translation activities, which have gained momentum since the 18th century, and the works that followed the traces of the Classical Islamic Geography perception continued until the end of the Empire. In this process, the scientific knowledge gained from Europe with translations had been interpreted with the knowledge of the Islamic school of Ottoman geographers and gained a unique character. In the field of geography and cartography after the 18th century, while translation activities reached a serious dimension, the tradition of writing new works has lost its effect.

In this context, the article focuses on the geographical works that were transferred to the Ottoman scientific world through the translations from Europe in the period from the beginning of the Ottoman Empire to the late 19th century and the reinterpretation of these works by Ottoman geographers. In this regard, the effect of European geographical works on Ottoman geography studies is analysed by the translation and writing activities of geographers such as Kâtib Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi, Ebubekir Dimeşki, İbrahim Müteferrika and Bartınlı Hamdi.

Keywords: Ottoman Geography Studies, European Geography Studies, History of Cartography, Translated Works, Atlas, Map

İslam Medeniyeti'nde 8. yüzyıldan itibaren yapılan bilimsel çalışmalarla coğrafya ve haritacılık alanında önemli başarılar kaydedilmiş olmakla birlikte Osmanlılar döneminde coğrafya çalışmaları 16. yüzyılın sonlarına kadar geleneksel İslam coğrafyacılarının etkisiyle meydana getirilmiş olan eserlerle ve tercümelemlerle ön plana çıkmaktadır. Söz konusu dönemde Osmanlı coğrafyacılarının eserlerinde *Mesâlikü'l-memâlik*, *Acâibü'l-mahlûkât*, *Takvîmü'l-büldân* gibi klasik İslam coğrafya eserlerinin etkisi aşikardır. Arapça ve Farsça eserlerin çevirileri ile birlikte bu eserlerin etkisiyle kaleme alınmış eserler döneme hakim olmuştur (Ak, 1993 ve 2004; Danış, 2019). Diğer taraftan bu alanda Osmanlı Devleti'nin çoğu döneminde

Avrupa eserlerinin etkisi bariz şekilde görülür. Söz konusu etkiyi 15. yüzyılın ilk çeyreğine kadar götürmek mümkündür. Zira Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Hazine, 1823) yer alan 1413 (h. 816) tarihli Ahmed b. Süleyman et-Tancı'ye ait olduğu bildirilen Avrupa ve Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyıları ile birlikte Akdeniz ve Karadeniz kıyılarını gösteren deniz haritasında İtalyan portolanlarının etkileri görülür (Sarıcaoğlu, 1997). Yine Sultan II. Mehmed dönemindeki *Batlamyus Tercümesi* batı etkisinin bariz örneği olarak gösterilebilir. Batlamyus'un meşhur *Geographike Hyphegesis* (Coğrafya Kılavuzu) adlı eseri Sultan II. Mehmed'in emriyle Trabzonlu Amyrutzes tarafından Grekçeden Arapçaya *Kitâbü'l-coğrafya fi'l-ma'müre Mine'l-arz* adıyla tercüme edilmiş ve haritaları da Arapça-Grekçe isimlendirme ile aktarılmıştır (Batlamyus, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 2610; aynı koleksiyonda haritasız nüshası da mevcuttur bk. Ayasofya, 2596). Sonrasında Piri Reis'in (1465?-1554) hâlâ kaynağına dair soruları tam olarak cevaplanamayan meşhur 1512 ve 1528 tarihli iki adet Dünya haritası ve *Kitâb-ı Bahriyye*'nin bazı haritalarında aynı etkileşimden bahsedilebilir (Sarıcaoğlu, 2014; Piri Reis, 2014). Yine klasik dönemde yapılan çalışmalardan *Atlas-ı Hümâyün* (Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, 1621), *Ali Macar Reis Atlası* (Ali Macar Reis, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 644; Özdemir, 1992; Ek: 2), *Tunuslu Hacı Ahmed Haritası* (Tunuslu Hacı Ahmed, 2019)¹ *el-Hac Ebü'l-Hasan'ın Deniz Haritası* (el-Hac Ebü'l-Hasan, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 1822) gibi eserlerde farklı Avrupa kaynaklarından faydalandığı bilinmektedir. Özellikle *Ali Macar Reis Atlası*'nda yer alan Akdeniz ve Karadeniz haritalarında İtalyan kartograf Battista Agnese (1514-1564), (Agnese, 1544) ve dünya haritasında Paolo Forlani (?-1574), (Ek: 3)²; Tunuslu Hacı Ahmed'in kordi form haritasında ve risalesinde ise Fransız matematikçi kartograf Oronce Fine (1494-1555) ile birlikte pek çok batılı coğrafyacının çalışmalarından istifade edilmiştir (Tunuslu Hacı Ahmed, 2019, 49-57; Ek: 4 ve Ek: 5).

- 1 Çalışma Avrupa'da Osmanlı Türkçesi ile basılan ilk eser olma özelliğine sahiptir. Osmanlı coğrafyacılığı ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte eser Avrupa'ya mal olmuş bir çalışmadır. Döneminde Osmanlı bilim dünyasına doğrudan katkı sağlamış gözükmemektedir. Ancak müellifin Osmanlı tebaasından Tunuslu Hacı Ahmed olması ve eserinin Osmanlı Türkçesi ile basılmış olması bu bağın büsbütün koparılmasına imkan vermez.
- 2 Paolo Forlani dünya haritası için bkz; <https://www.loc.gov/item/85690919/> (erişim tarihi: 21 Mayıs 2020).

Öte yandan modern kartografya ve coğrafyanın 15-17. Yüzyıllar Avrupasında yakalanan gelişmelere temellendirildiği bilinmektedir. Söz konusu dönemde Juan de la Cosa (1460-1510), Pietro Coppo (1470-1556), Martin Waldseemüller (1470-1520), Sebastian Munster (1488-1552), Oronce Fine (1494-1555), Giacomo Gastaldi (1500-1566), Battista Agnese (1514-1564), Paolo Forlani (?-1574), Gerardus Mercator (1512-1594), Abraham Ortelius (1527-1598), Jodocus Hondius (1563-1612) Willem Blaeu (1571- 1638), Joan Blaeu (1596- 1673) gibi onlarca keşif, matematikçi, coğrafyacı ve kartografin çalışmalarıyla önemli yenilikçi eserler meydana getirilmiştir. Keşifler ve Rönesans çağı Avrupasında Yeni Dünyanın batı kıyılarını gösteren keşif haritaları ile birlikte farklı yaklaşımlarla onlarca dünya haritası çizilmiştir. Özellikle Gerardus Mercator harita üzerine daha fazla isim yazılmasına olanak sağlayan İtalic yazının kullanımını üzerine yayınladığı *Literarum Latinarum, Quas Italicas, Cursoriasque Vocant, Scribendarum Ratio* (Louven, 1540) isimli çalışması ve yaptığı haritalar ile 1569 yılında geliştirdiği kendi adıyla anılan; bugün bile hala geçerliliğini koruyan projeksiyonu uzun yıllar harita çizimlerine ışık tutmuştur (Gaspar and Leitão, 2014, 1-25; Gaspar and Leitão, 2014, 180-195 ve 2016). Aynı zamanda yapmış olduğu haritalar ayrıntı ve konum doğruluğu hususlarında muasır çizimlerin çok ilerisinde olup diğer çalışmalara örnek teşkil etmiştir (Mercator, 1569).

Yine bu dönem Avrupalı kartograf, coğrafyacı ve seyyah gibi pek çok entellektüel fikrin kollektif çalışması neticesinde ilk Atlaslar olarak görülen eserler vücuda getirilmiştir. İlki 1570'te Abraham Ortelius'un *Theatrum Orbis Terrarum*'u kabul edilen Atlasını Mercator'un 1578 ve 1595 tarihli *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* isimli eserleri takip etmiştir (Mercator, 1595; Ek: 6). Abraham Ortelius'un döneminde ön plana çıkmış 180 kadar kartografin harita çalışmalarını yorum ve bilgileriyle birlikte eserine dahil ederek yayınlaması ilk kollektif çalışmanın ürünü olarak belirtilmelidir (Üstüner, 2017, 1051-1058). Sonraki yüzyılın başlarında ise bir başka tüccar-coğrafyacı-kartograf olan Jodocus Hondius (1563- 1612) tarafından döneminin ve çağdaşlarının ilerisinde müstakil haritalar meydana getirilmiştir. Hondius'un asıl çalışması ise *Mercator Atlası*'nı, ilave harita ve açıklamalarla genişleterek *Mercator-Hondius Atlası* olarak yani *Atlas Minor Gerardi Mercatoris À I. Hondio Plurimis Aeneis*

Tabulis Auctus Et Illustratus adıyla 1605 yılında yayınlamasıdır. Eser onun sayesinde 1635 yılına kadar farklı dil ve edisyonlarda onlarca kez yayımlanmıştır (Üstüner, 6-13, 41-79; Ek:7). Hondius'tan sonra ise Atlas tezgahı Blaeu ailesine devredilmiş ve 1665 yılına kadar döneminin en pahalı eseri olarak nam salan, coğrafi-kartografik başarısının yanı sıra sanatsal yönüyle de dikkat çeken *Atlas Mayor* 11 cilt olarak yayımlanmıştır (Blaeu, 1662; Ek: 9). Bu eserler sayesinde 17. yüzyılda Amsterdam harita ve coğrafya eserleri ticareti ile ön plana çıkan bir merkez haline gelmiştir.

Bahsedilen bu çalışmalar daha sonra gerek coğrafya gerekse kartografya açısından hem Doğu hem de Batı'da kabul görmüştür. İlerleyen süreçte bir taraftan Abraham Ortelius'un açmış olduğu Atlas yolundan *Atlas Minor*, *Atlas Novus* ve *Atlas Mayor* gibi eserlerle detaylı, konum doğruluğu açısından başarılı haritalarla kartografyacılıkta önemli gelişmeler sağlanmış; diğer taraftan 16. yüzyıl Avrupasındaki çalışmalarda gelinen bu nokta, tercüme edilen eserler vasıtasıyla sonraki dönemde Osmanlı coğrafyacılığına ve haritacılığına etki etmiştir. 17. yüzyılın ortalarında Kâtib Çelebi (1609-1657) ile başlayan yoğun tercüme faaliyetleri neticesinde Osmanlılarda coğrafya ve harita algısı farklı bir boyut kazanmış ve sonrasında bu tarz üzere Avrupa'da basılan eser ve haritalar tedricen artarak benzer periyodik süreçte Osmanlı bilim dünyasına nakledilmiştir.³

Bilindiği üzere Avrupalı kaynaklara başvuran müelliflerin ilklerinden kabul edilen Kâtib Çelebi, Osmanlılar'ın ilk sistematik coğrafya eserini yani *Cihannümâ*'yı iki kez telif etmiş, ancak Avrupa hakkında yeterince kaynak bulamamış olması nedeniyle Gerardus Mercator ve Jodocus Hondius'un *Atlas Minor* (Arnheim, 1621) kısa adıyla bilinen Latince eserini muhtedi Şeyh Mehmed İhlasi yardımıyla *Levâmi'ü'n-nûr fî zulmeti atlas minor* adıyla Osmanlı Türkçesine şerh-tercüme etmiştir.⁴ Daha sonra bu eserin etkisiyle klasik İslam coğrafyacılarının Anasır-ı Erbaa (ateş, hava, su, toprak, kozmografya, iklimler, deniz ve nehirler, karalar) tertibi üzere yazmaya giriştiği ilk telif *Cihannümâ*'yı yarıda bırakmış ve Osmanlı bilim

3 Kâtib Çelebi ve sonrası Osmanlı Devleti'nde coğrafya çalışmaları hakkında bir değerlendirme için bk. (Gümüştü, 2012).

4 Eserin müellif hattı Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye No. 2998 numarada kayıtlıdır. Eser doktora tezi olarak çalışılmış olup (Üstüner, 2017) yayımlanacaktır (Kâtib Çelebi, 2022). Ayrıca eserin inceleme ve faksimilesi yayımlanmıştır (Kâtib Çelebi, 2017).

dünyası için yeni bir tarz olarak *Atlas Minor* tarzı üzere eseri yeniden telif edilmiştir. İlk telif *Cihannümâ*'da İslam coğrafya eserlerinin etkisiyle oluşturulan tarz ve amatör harita çizimleri kısmen de olsa bir sistematik eser kaleme alma kaygısıyla meydana getirilmiştir.⁵ Ancak ikinci telif *Cihannümâ*, *Atlas Minor* ve Gerardus Mercator'un haritalarının etkisiyle tamamen yeni bir üslup üzere tasarlanmış ve öteden beri İslam geleneği üzerine yazılan eserlerin aksine Doğu ile Batı çalışmalarını bir arada barındıran ancak Avrupa tarzı tertip edilmiş bir çalışma olarak kimlik kazanmıştır.⁶ İkinci telifte *Atlas Minor* kurgusunun etkisi aşıkardır ve ona muvafık olarak coğrafya, kozmografya ve genel bilgiler, Yerküre'nin tasviri kıtalar bahsi ve bilinen kıtaların tertibi ile ülkeler anlatılır. Yine *Levâmi'ü'n-nûr*'da Mercator-Hondius *Atlas Minor*'ünden nakledilen ve Mercator Projeksiyonu ekseninde yeniden yorumlanan 148 harita ve harita taslağı Osmanlı haritacılığında yeni bir tarz olarak benimsenmiştir. Söz konusu çizimlerde Dünya bir bütün olarak haritalandırılmıştır ve izdüşüm tekniği, tam kavranamamış olsa da yeni bir tarz olarak Osmanlı coğrafya ve kartografya çalışmalarında neşvünema bulmaya başlamıştır. *Atlas Minor* ile aktarılan Avrupa bilgi birikimi daha sonra *Cihannümâ* ve *Levâmi'ü'n-nûr* vesilesiyle uzun süre Osmanlı coğrafyacılığı ve haritacılığında etkilerini sürdürmüştür.⁷ Kâtib Çelebi'nin tercüme faaliyetleri ile yeniden şekillenen, soyut kavramlar üzerine kurulu anlayıştan matematiksel ve gerçeklik üzerine odaklanan coğrafya ve kartografya algısı şüphesiz Osmanlı dünyasında Avrupa'dan bilgi aktarımının bariz örneğini teşkil eder. Bu açıdan İbrahim Müteferrika'nın da açıkça belirttiği gibi Mehmed İhlasi'nin yoğun etkisi yadsınamaz. Aslen son derece iyi eğitilmiş bir rahip olan İhlasi coğrafya ve haritacılık bilgisinde Kâtib Çelebi'ye hocalık yapmıştır. İhlasi ve Kâtib Çelebi iştirakiyle girişilen yoğun tercüme faaliyetleri neticesinde bahsi geçen coğrafya eserleri ile birlikte Avrupa tarihine dair önemli bilgilerin de Osmanlı literatürüne kazandırıldığı görülür.

5 İlk telif *Cihannümâ* Viyana'dadır. (Kâtib Çelebi, Viyana Milli Kütüphanesi, MIXT, 389); tertip ve içerik hakkında bk. (Hagen, 2015, 141-144).

6 İkinci telifin müellif hattı nüshası İstanbul'dadır. (Kâtib Çelebi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1624); ikinci telifin kurgu ve içeriği hakkında (Hagen, 2015, 203-209).

7 İkinci telif *Cihannümâ*'daki değişimler için ayrıca bk. (Hagen, 2015, 203-248); (Üstüner, 2017, 166-183).

17. yüzyıl Osmanlı bilim dünyasının Avrupa'ya kapı aralamasında dönüm noktasıdır. Kâtib Çelebi sonrasında bu eğilim tedricen artacak ve önemli coğrafya eserleri Osmanlı literatürüne kazandırılacaktır. Bu yolda batı eserlerine başvuran müelliflerin ikincisi olarak Hezarfen Hüseyin Efendi (öl. 1691) görülür. Divân-ı Hümâyün tercümanı Ali Ufki Bey'in (1610?-1676?) yanında görev alan, bildiği Latince ve Grekçe ile batı kaynaklı eserlere merak salan Hüseyin Efendi sağlığında Comte de Marsigli (1658-1730), Antonie Galland (1646- 1715), Dimitrie Cantemir (1673-1723) ve François Pétis de la Croix (1653-1713) gibi döneminin ünlü şarkiyatçıları ile irtibat halindedir. Tercümelerde Divân-ı Hümâyün Baş Tercümanı Panayot Efendi ile Ali Ufki Bey'den istifade etmiştir. *Tenkîhü't-tevârihi'l-mülük* adlı eseri doğu batı sentezinde olup eserinde özellikle coğrafyaya dair bilgilerde Grekçe ve Latince kaleme alınmış bazı batı eserlerinden yararlandığı görülür (İlgürel, 1998; Hüseyin b. Ca'fer el-İstanköyi, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 3166; Esad Efendi, 2239; Fatih, 4301; Halet Efendi, 605; Hamidiye, 930; Hekimoğlu, 731 ve 732; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1180-1185 ve III. Ahmed, 3087). Ayrıca Hind Denizi ve Çin Adaları, Cilolo, Maluku, Cave, Sumatra, Borneo Adaları ve Amerika bahislerinde bazı Avrupa eserleri ile birlikte *Cihannümâ*'dan ve dolayısıyla onun kaynağı olan *Atlas Minor*'den faydalanmıştır. Amerika'nın keşfi bahsinde Kaptan Christopher Columbus'un seferlerine geniş yer vermesi nedeniyle çalışma Osmanlı coğrafya literatürü açısından ayrıca önemlidir. Çok sayıda nüshası bulunan eser yazıldığı dönemden itibaren ilgi çekmiş ve bazı bölümleri daha sonra Almancaya tercüme edilmiştir (Bekar, 2011; Özdemir, 2007; Karaçay Türkal, 2014).

Osmanlı coğrafyacılığında (Batı'dan) tercüme geleneğinin bir başka önemli temsilcisi 17. yüzyılın ikinci yarısında ön plana çıkan Ebubekir b. Behram ed-Dimeşki Efendi (?-1691)'dir (Sarıcaoğlu, 1994). *Mercator Atlası*'nın zaman içerisinde ikmal edilmiş hali olarak da ifade edilebilen ve Blaeu ailesi tarafından yayımlanmış olan on bir ciltlik Latince *Atlas Maior*'ı (*Geographia, quæ est Cosmographiæ Blauianæ pars prima, qua orbis terræ tabulis ante oculos ponitur, et descriptionibus illustratur*, Amsterdam, 1662) Padişah IV. Mehmed'in (1623-1693) emri ile *Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir (Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dimeşki, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, 325-333; Ek: 9)

Tercüme 1675 (H. 1086) yılında başlanmış ve yaklaşık on yıl içerisinde tamamlanmıştır. Latince *Atlas Mayor*'da bulunan beş yüze yakın haritanın yeniden yorumlanarak esere dahil edildiği görülür. Yine astronomik çizimler tercümeye dahil edilmiştir. Bütünüyle dünya tarihi coğrafyası açısından zengin derleme bilgiler içeren eser Ebubekir Dimeşki'nin yorum ve değerlendirmeleriyle şekillenmiştir. Latince asıllarına göre uyarlanan haritalarda isimlendirme mevcut Latince bilgiler ve Osmanlı literatürüne dayalıdır. Tercüme daha sonra yine Ebubekir Efendi tarafından yaygın kullanımının sağlanması amacıyla olsa gerektir ki defalarca farklı hacimlerde istinsah edilmiştir. Bu vesileyle *Muhtasar-ı Atlas Mayor*'lar zuhur etmiştir (Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dimeşki, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1686; Hamidiye, 932; Ahmed Paşa, 173). Yeni istinsahlarda haritalar benzer veya farklı usullarda tekrar tekrar çizilmiş ve isimlendirmelerde ağırlıklı olarak Türkçe kullanımlar tercih edilmiştir. Çalışma, Avrupa coğrafi bilgi birikiminin Osmanlı dünyasına yekün bir transferini sağlamış olması açısından önemlidir. Devlet eliyle yapılmış tercümenin istinsahları, Ebubekir Efendi'nin *Atlas Tercümesi* dolayısıyla meydana getirdiği Risalesi (Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dimeşki, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ahmed Paşa, 176) ve diğer haritaları istenilen düzeyde olmasa da söz konusu Avrupa bilgisinin Osmanlı aydınları arasında yayılımını sağlamış gözükmektedir. Ayrıca Osmanlı bilim dünyasında Nicolaus Copernicus'un (1473-1543) Güneş Sistemi'ni konu edinen ilk eserlerden olması modern coğrafya ve kozmografik algının Osmanlı bilim dünyasında temellendirilmesi açısından önemlidir.

Elbette Avrupa'dan tercüme eserlerin etkisi zaman içerisinde salt tercümelemlerle sınırlı kalmaz. Avrupa'da atlasların gelişimine mukabil Osmanlı dünyasında bu eserlerin yansımaları etkin bir şekilde görülür. Tercüme edilen eserler vasıtasıyla literatüre giren yeni kavram, usul ve görüşler küçük kırıntılarla da olsa müelliflerin eserlerinde görülmeye başlar. Evliya Çelebi seyahatnamesi bu açıdan önemli bir örnek teşkil eder. Evliya Çelebi'nin eserinde çok fazla ayrıntıya girmeden "Atlas ve Minor ve Coğraf[ya]ve gayri hey'et kitâbları tahrîrleri üzre..." şeklinde atıflarla bilgiler aktarması tercüme eserlerin etkilerinin yayılımını göstermek açısından dikkat çekicidir (Karateke ve Aynur, 2012; Evliya Çelebi, 2003). Bunun yanı sıra 18. yüzyıl itibariyle yeni kaleme alınan hemen her coğrafya eserinde *Atlas Minor* (*Levami'ü'n-nûr fi Zulmeti Atlas Minor*) ve *Atlas Mayor* (*Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fi Tahrîri Atlas*

Mayor) tercümelerinin etkileri görülecektir. Söz konusu eserlerin çoğunda Kâtib Çelebi'nin doğu-batı eserleri ekseninde eser yazma çabasına benzer bir yaklaşım ön plana çıkmış ve batıya dair bilgilerin ekseri *Cihannümâ* ve *Atlas* tercümelerinden alınmıştır. Bu hususta Hasan Esîrî (1652- 1732 sonrası) *Mi'yârü'd-düvel ve Misbârü'l-milel* adlı eserinde *Atlas Mayor*'u zikrederek eserde yer alan bilgilere başvurmakla birlikte vermiş olduğu bilgiler *Atlas Minor* ile de örtüşmektedir (Hasan Esîrî, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2109 ve 2110; İnan, 2017; Üstüner, 2019) Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nin (?-1763 sonrası) *Atlas*'ında (*Bartınlı Hamdi Atlası*) *Levâmi'ü'n-nûr*'da yer alan bilgilerin ve bölümlerin sıklıkla kullanıldığı görülür ve müellif "alâ kavli *Atlas Minor*..." şeklinde bunu ifade etmekten çekinmez (Üstüner, 2017, 194-198; Bartınlı İbrahim Hamdi, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2044; Orhonlu, 1964; Ak, 2000). Yine müellifi henüz meçhul ve 18. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı tahmin edilen *Atlas-ı Cihân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Dügümlü Baba, 469) isimli çalışma ve *Ahvâl-i Memleket-i Nasârâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamidiye, 932 ve 933) gibi Avrupa ve Amerika hakkında bilgi veren eserler Avrupa'da 17. yüzyıl öncesinde neşredilen atlaslar ve *Cihannümâ* etkisiyle kaleme alınmış çalışmalardandır. Bunların yanı sıra *İcmal-i Ahvâl-i Avrupa* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Reşid Efendi, 612; Bağdatlı Vehbi, 1030; Esad Efendi, 2062/1), *Ahvâl-i Keyfiyyet-i Rusya* (Tübençokrak, 2007) gibi küçük hacimli risale ve eserler Avrupa kaynaklarına istinaden kaleme alınmış çalışmalar olarak zikredilebilir. Benzer etkileri 19. yüzyıl eserleri için de söylemek mümkündür. Başhoca Seyyid Ali Paşa (?-1846) tarafından *Atlas* tercümelerinin özeti şeklinde kaleme alınan *Hulâsa-i Atlas* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 270) isimli çalışma ve Örfî Paşa tarafından kaleme alınan *Coğrafya-yı Örfî* (Örfî Paşa, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2045) Avrupa eserleri etkisinin örneklerini teşkil eder. Ayrıca *Atlas Minor* ve *Atlas Mayor* tercümelerinin etkisiyle, bu eserlerde bulunan haritaların tercüme ve uyarlanması şeklinde çizilmiş harita veya seçme harita mecmuaları Avrupa tarzı harita yapımının benimsenmesinin görülmesi açısından dikkat çeker. Bu minvalde örnek teşkil eden *Atlas Mecmuası*'nda Avrupa tarzında çizilmiş 32 haritadan özellikle iki adet dünya haritasında teknik detay dikkat çekicidir (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1693).

Atlaslarda yer alan bilgiler zaman içerisinde o derece yaygınlaşır ki 18. yüzyılın sonunda Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi tarafından kaleme alınan *Marifetnâme* isimli dinî/kozmozografik içerikli eserde bile *Cihannümâ* dolayısıyla *Atlas Minor*'de yer alan dünya haritası örnek alınır. Adeta ithal olarak alınan çizimler zamanla her müellif/kartograf tarafından yeniden yorumlanarak Osmanlı coğrafya/kartografya literatürünün birer parçası haline gelir.

Ayrıca 18. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Avrupa eserlerinden yapılan tercümelerin yaygınlaştığı görülür. Bunlardan Hollanda elçilik tercümanı Petros Baronian, Jacques Robbs'un (1643- 1721) *La Méthode Pour Apprendre Facilement la Géographie* (Paris, 1685) isimli eserini *Risâle-i Coğrafya veya Fennümâ-yı Câm-ı Cem' ez-Fenn-i Coğrafya* (Baronian, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 444) adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. 1733 yılında tamamlandığı bilinen tercümenin modern matematik, astronomi ve fiziki-riyazi coğrafya kavramlarını Osmanlı dünyasına aktarmış olması önemlidir. Ayrıca eserde ölçü birimlerinin Fransız, İtalyan ve İslam milleri olarak eski ve yeni bilgilerin birlikte verilmiş olması doğu-batı arasında oluşan Osmanlı üslubunu gösterir (Vlahakis, eds, 2006, 86; Günergün, 2017).

18. yüzyılda matbaa ve coğrafya/kartografya çalışmaları ile ön plana çıkan şüphesiz İbrahim Müteferrika'dır (1674-1744) (Afyoncu, 2000). *el-Coğrafi* ve *Ressam* lakablarını taşıyan Müteferrika'nın çalışmaları Osmanlı Devleti'nde coğrafya biliminin kimlik oluşturmasında ve *Cihannümâ*'nın dünya çapında şöhret kazanmasında etkili olmuştur. En önemli çalışması bilindiği üzere *Cihannümâ*'ya Ebubekir Dimeşki'nin zeyli ve kendi müdahaleleriyle (Tezyil-i Tabî) birlikte sistematik *Atlas* şeklini kazandırması ve bizzat kendisi tarafından Avrupa/Mercator tarzında çizilmiş 40 kadar harita ile eseri, 1732 yılında yayınlamasıdır. Bilinen tekml edilmiş haliyle eser daha sonra başta Latince olmak üzere Almanca ve Fransızcaya tercüme edilerek batıda da yaygınlaşacaktır. Bu minvalde Katib Çelebi eliyle *Atlas Minor*'den gelen bilgi yine *Cihannümâ* vasıtasıyla, yeni yorumu üzere, tekrar Avrupa'ya intikal etmiş olacaktır.⁸

8 Burada mezkur bilgi temelinin ilkçağ coğrafyacıları ve Batlamyus'tan İslam Medeniyeti'ne; oradan Roma-Grek Medeniyeti'ne; oradan da *Atlas Minor*'le Batı'ya; Batı'dan da *Atlas Tercümesi* (*Levami'u'n-nür*) ve *Cihannümâ* vasıtasıyla Osmanlı dünya-

Müteferrika, başka bir çaba olarak Hollandalı bilim adamı Andreas Cellarius'un (1596-1665) eski ve yeni astronomi bilgilerini konu edinen *Atlas Coelestis (Harmonia Macrocosmica, seu Atlas Universalis et Novus Totius Universi Creati*, Amsterdam, 1708) adlı Latince eserini *Mecmû'atü'l Hey'eti'l-Kadîme ve'l-Cedîde* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Bizzat Sultan III. Ahmed'in emri üzerine yapılan tercümede Müteferrika "Ersâm u eşkâl-i kitâb tavr u tarz-ı İslâmiyyân üzre tertîb olundu" şeklindeki ifadesinde belirttiği üzere Cellarius'un eserinde bulunan kozmografik çizimleri İslam coğrafya ve kozmografya geleneğinin etkisiyle yeniden yorumlamıştır (İzgi, 2003). Ayrıca kainat sistemi ile ilgili nazariyeler hakkında bilgiler vererek yorumlamalarda bulunan Müteferrika, Aristoteles (MÖ 385- 323) ve Claudios Ptolemaios (Batlamyus) (MS 100-?); Pisagor (MÖ 570-495) ve Nicolaus Copernicus (1473- 1543); Tyco Brahe'nin (1546-1601) kainat sistemlerini değerlendirmiş ve İslam coğrafyacılarının Yerküre merkezli Batlamyus sistemini benimsediklerini belirtmiştir. Henüz tam manasıyla kabul görmemiş olan Nicolaus Copernicus evren modelinin ise İslam inancına aykırı bir durum teşkil etmediği üzerinde durmuştur. Bu durum modern astronomi algısının Osmanlı bilim dünyasında yerleşmesi adına önemli bir çabadır.

Yine İbrahim Müteferrika'nın *Cihannümâ*'nın tekmilinde kullanmak üzere William Whiston'un (1667-1752) *The Longitude and Latitude Found by the Inclinator or Dipping Needle*; (London 1721) isimli eserinden faydalanarak *Füyûzât-ı Mıknatısıyye* adıyla bir de risâle kaleme aldığı bilinmektedir. 27 Şubat 1732 (1 Ramazan 1144) tarihinde 45 sayfa olarak basılmış olan çalışma ile mıknatısın kullanımının yön ve rota tayini, enlem ve boylam belirleme gibi hususlarda sağlayacağı kolaylıklar ele alınmıştır. Bu alanda batıda kabul görmüş olan bilgi ve yaygın kullanımın Osmanlı bilim dünyasına intikali sağlanmış gözükmektedir.⁹

Gerek telif gerekse şerh/tercüme tarzında meydana getirdiği coğrafya eserleri kadar İbrahim Müteferrika'yı bu alanda önemli kılan şüphesiz onun haritacılık çalışmalarıdır. Başta Kâtib Çelebi *Cihannümâ*'sının tekмили için hazırlanan yaklaşık 40 kadar kozmografik çizim ve haritanın yanı

sına ve nihayetinde *Cihannümâ* tercümeleriyle tekrar Batı'ya intikal etmesi medeniyetler arasında bilginin esas formunun seyrinin görülmesi açısından dikkat çekicidir.

9 Eserle ilgili yapılan bir çalışma için bk. (Şimşek, 2016).

sıra müstakil olarak hazırladığı -bilindiği kadarıyla- Karadeniz (Bahriyye-i Bahr-i Siyah, 1724-25 / H. 1137), (Üçsu, 2019), Marmara (1720 / H. 1132), Memâlik-i İran (1729-30 / H. 1142), İklim-i Mısır, (1729-30 / H. 1142) haritaları da dikkat çekicidir. Onun haritacılık alanındaki farklı yönü *Atlas Minor* ve *Atlas Mayor* tercümeleri ile intikal ettirilen veya Avrupa çizimlerine uyarlanan haritalar dışında bağımsız olarak yine Avrupa (Gerardus Mercator Projeksiyonu ile gelişerek devam eden haritalar) tarzında harita yapan ilk şahıs olmasıdır. Bu açıdan modern matbu haritaların Osmanlı bilim dünyasında yerleşmesi ve kabul görmesinde önemli adımlar atmıştır. Haritaları her ne kadar uyarlama ve tercüme merkezli olsa da kendi müdahaleleri haritacılık algısı ve tekniği üzerine odaklıdır. Ancak enlem-boylam, izdüşüm ve isimlendirme gibi açılardan, özellikle Cihannümâ haritalarında, *Atlas Minor* ve *Atlas Mayor* çizimlerine nisbetle isabet oranı düşüktür. Diğer taraftan müstakil haritaları bu konuda daha başarılıdır. Yine harita ve eserlerinde geleneksel İslam coğrafyacılığı birikimi ile batı bilgilerini birlikte kullanmak ve yorumlamak açısından son derece başarılıdır. Onun Avrupa coğrafya ve kartografyasına vukufiyeti bakımından vefatından sonra terekesinde Avrupa'da basılmış on bir farklı *Atlas* nüshası bulunması ilgi çekicidir (Sabev, 2006).

Muhtedî Osman b. Abdülmennan (?-1782'den sonra) Alman coğrafyacı Bernhard Varenius'un (1622-1650) *Geographia Generalis in Qua Affectioannes Generalles Telluri Explicantur* adlı Latince eserini Almanca çevirisinden *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. 1749-1750 yıllarında tamamlanmış olan tercümede mütercim tarafından Avrupa etkisiyle çizildiği görülen Dünya haritası ve kozmografik çizimler dikkat çeker (Osman b. Abdülmennan, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, 1448; Thanasakis, 2006).

Osmanlı haritacılığında 19. yüzyıl başlarına kadar özellikle dünya haritası çizimlerinde Kâtib Çelebi'nin ikinci telif *Cihannümâ*'sından itibaren yine onun etkisiyle Mercator haritalarının, benimsenerek yaygınlaştığı görülür. Ancak harita çizimlerinde izdüşümü, enlem-boylam (arz ve tûl) değerleri, ayrıntı ve isimlendirme gibi hususlar konusunda yaklaşık bir buçuk asır öncesinde Avrupa'da çizilen haritaların başarı oranının yakalanmasından uzaktır. Bu açıdan mühendishanelerin kuruluşu Avrupa'dan harita tercümesi yerine artık Avrupa tarzında harita yapımının benimsenmesi

anlamına gelmektedir. İbrahim Müteferrika'nın başlatmış olduğu Avrupa tarzında harita basma yöntemi mühendishanelerde özellikle Avrupa'dan getirilen mühendis, kartograflar sayesinde yaygınlaşmıştır.

18. yüzyıl sonunda Mahmud Raif Efendi (?-1807) ile farklı bir boyut kazanan tercüme faaliyetleri, sonraki süreçte ders kitapları tarzında küçük eserlerin de tercümeleriyle birlikte oldukça yaygınlaşacaktır. Mahmud Raif Efendi'nin *Journal du Voyage de Mahmoud Raif Efendi en Angleterre* adıyla Fransızca olarak yazdığı eserin döneminin çok gerisinde Batlamyus sistemine dayalı bilgileri nakletmesi kadim algının devamını gösterir. Eser daha sonra Yakovaki Efendi tarafından *Ucâletü'l-coğrafya* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş ve Üsküdar'da Tabhâne-i Hümâyûn'da tab edilerek Sultan III. Selim'in isteği doğrultusunda *Cedîd Atlas Tercümesi* ile birlikte ciltlenerek neşredilmiştir (1803/H. 1218). Mahmud Raif Efendi'nin bunun dışında harita tercümeleri önemlidir. Dönemin önemli eserlerinden *Danville Atlası*'nda bulunan Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika haritalarının çizimleri yabancı bir mühendis tarafından yapılmış, haritalar ise bizzat kendisi tarafından isimlendirilmiştir (Ak, 2004, 177; Beydilli, 2003). Haritaların genişletilerek şerh/tercüme edildiği ve şimdiye dek olmadığı kadar muntazam hale getirildiği belirtilmiş ve III. Selim'in takdirini kazanarak ve onun isteğiyle basılmıştır (BOA, HAT, 34 / 1681). *Cedîd Atlas Tercümesi* ise İngiliz kartograf William Faden (1749-1836)'in *General Atlas* olarak bilinen eserinde yer alan haritalara dayanan 25 harita ihtiva etmektedir. Mühendishane hocalarından Abdurrahman Efendi tarafından tercüme/uyarlama suretiyle meydana getirilen eser Osmanlı coğrafyacılığı açısından tam anlamıyla teknik kaygılarla çizilen ilk atlas olma özelliği ile ön plana çıkmaktadır (Ek: 10).¹⁰

Avrupa eserlerinin tercümeleri 19. yüzyılda yenileşme karakterli olarak artış gösterir. Ayrıca Avrupa etkisiyle telif/tercüme eserleri kaleme alınmıştır. Söz konusu telif eserler daha çok *Coğrafya-yı Umûmî, Muhtasar Coğrafya, Coğrafya Risâlesi, Yeni Usûl Coğrafya, Mebâdi-i Coğrafya, Yeni Coğrafya Atlası* gibi yaygın ve genel başlıklar altında çok fazla sayıda olup pratik anlamda fayda sağlamak ve eğitim amacıyla kullanılmak üzere yapılmış

10 Eserin dijital nüshası için bk. <https://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00235/?sp=42&r=-0.443,-0.06,1.834,0.888,0> (erişim tarihi: 21 Mayıs 2020).

çalışmalarıdır. Bu çalışmaların çoğunun coğrafi anlamda çığır açıcı olmaktan uzak oldukları görülür. Ayrıca söz konusu son dönem tercümelerinde coğrafya eğitiminin yaygınlaşması ve zararlı görülen eserlerin basımının engellenmesi amacıyla bir takım düzenlemelere gidildiği görülür. Bu süreçte artık coğrafya/kartografya algısının bütünüyle batı etkisinde seyr ettiği ve fiziki coğrafya, jeoloji, botanik gibi alt dallara ait çalışmaların Avrupa etkisiyle başladığı belirtilmelidir (Kaya, 2019).

Son dönem coğrafya eserleri tercümesinde özgün gelişme olarak görülebilecek başka bir husus Avrupa'da önceki yüzyıllarda neşv ü nema bulan coğrafya sözlükleri tarzında ansiklopedik sözlüklerin tercüme ve derleme suretiyle kaleme alınmasıdır. Bu tür eserlerden ilki Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi'nin (öl. 1895) Doğu ve Batı kaynaklarından derlediği tarihî coğrafya içerikli *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye* adlı eseridir (Yağlıkçızade Ahmed Rıf'at, 1299-1300) Şemseddin Sami'nin (1850-1904) tarih coğrafya ansiklopedisi olan ve ilk Türk ansiklopedisi olarak kabul edilen *Kâmûsü'l-A'lâm* bu konuda ön plana çıkan çalışmalardandır (Uçman, 2010; Şemseddin Sami, 1306-1314). Eser 1888-1899 yıllarında tamamlanmış olup Maria Nicolas'ın *Dictionnaire Universel D'Histoire et de Geographie* (Paris, 1878) adlı eseri örnek alınarak hazırlanmıştır. Doğu-Batı bilgileri ekseninde pek çok kaynağa dayalı olarak hazırlanan eserde İstahri (850- 957), İbn Havkal (?- 988), Makdisi (?- 991), İdrisi (1099- 1165), Yakut Hamevi (1179-1229), Ebü'l-Fidâ (1273- 1331) gibi İslam coğrafyacılarının yanı sıra Alman Şarkiyatçı Ferdinand Wüstenfeld (1808- 1899) (*Jacut's geographisches Wörterbuch*) gibi batılı müelliflerin isimleri zikredilir (Rentzsch, 2015).

Seyahatname tercümeleri bir başka açıdan coğrafya çalışmalarına katkı sağlayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 1821 Rum isyanından sonra tercüme odasının kurulmasıyla yaygınlaşan tercüme eserler II. Abdülhamid döneminde zirveye ulaşarak bilinmeyen coğrafyaların Osmanlı zihin dünyasında yer bulması noktasında önemli bir görevi yerine getirmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde coğrafya ve kartografya çalışmalarında ilk dönemlerden itibaren Avrupa etkisinin izlerini bulmak mümkündür. Söz konusu etki 17. yüzyıl itibariyle farklı bir boyut kazanarak hem bilimsel ihtisaslaşma adına hem de gelişmeleri yakalama adına tarihi süreç içerisinde artış göstermiştir. Uzun dönem içerisinde Avrupa eserlerinin etkisiyle gerek telif gerekse tercüme veya şerh tercüme olarak çok sayıda eser kaleme alındığı dikkat çekmekle birlikte bu yolda yeniden yorumlanmış, özgün, uyarılma eser ve haritaların ortaya çıktığı ve haritacılık ve coğrafyacılık alanlarında modern coğrafyaya temel teşkil edecek eserler vücuda getirildiği görülür.

Öte yandan 16. yüzyıl sonrası Avrupa'da coğrafya alanında yakalanan gelişmeler, basılan yüzlerce haritalar, atlaslara nazaran Osmanlı bilim dünyasında coğrafya algısı henüz kemal bulmuş bir bilim olmaktan uzak olduğu görülmektedir. 1570'lerin Avrupasında yapılan Dünya haritası, Osmanlı toplumunda Müteferrika sayesinde 18. yüzyılda henüz neşv ü nema bulurken bu dönemde Avrupa'da çok daha detaylı çizimler içeren büyük hacimli modern atlasların basıldığı bilinmektedir.

Osmanlı dünyasında Avrupa gelişmelerini yakalamaya çalışan bazı coğrafya çalışmalarının hâlâ Avrupa usulü ile klasik üslubu birlikte götürdüğü anlaşılmaktadır. Modern anlamda coğrafya bilimine doğru bir yöneliş olduğu, ayrıca zaman içerisinde astronomi, kozmografya, iktisadi coğrafya, kartografya, jeoloji, botanik, topografya, seyahatname vs. alt dallarda bir ihtisaslaşmanın meydana geldiği dikkat çeker. Bu sahada Avrupa'daki gelişmelerin yoğun bir şekilde takip edilmiş olmasına rağmen klasik anlamda İslam coğrafya ekolünün izleri son dönemlerde bile kendisini hissettirmeye devam etmiştir. Gerek haritalarda gerekse coğrafya eserlerinde matbu neşirlerle birlikte el yazması eserlerin devamlılığı da dikkat çekici düzeydedir. Aynı şekilde Avrupa'ya yönelişin aksine bahsedilen bu dönemde İslam coğrafyacıları izinde yazılan '*Acâibü'l-Mağlûkât*, *Tarih-i Hind-i Garbî* gibi eserlerin tercüme ve istinsahlarının da devam ettiği belirtilmelidir.

Osmanlı coğrafya çalışmalarında tercüme eserlerin genel karakteristik özelliği, pek çoğunun mütercimim kaleminden sadır olan ilave yorum, değerlendirme ve çizimlerle müstakil hüviyet kazanmasıdır. Bu anlamda

gerek harita gerekse topografik, astronomik ve coğrafi olarak çok sayıda tercüme eser kaleme alınmasına rağmen bunların pek çoğu, özellikle 19. yüzyıl tercüme eserleri, genel anlamda coğrafya-kartografya bilimi açısından çığır açıcı nitelikte eserler değildir. Bunların bilimsel ve toplumsal birtakım pratik çözüm ve ihtiyaca binaen tercüme edilip yaygınlaşmış eserler olduğu söylenebilir. Doğrudan coğrafya ile ilgili tercüme eserleri bilim olarak coğrafyaya katkı sağlamaktan ziyade Osmanlı dünyasında coğrafya eğitimi ve coğrafya-kartografya algısının yerleşmesinde önemli rol üstlenmiştir. Avrupa'da gerek coğrafya ve kartografya gerekse astronomi bilimine dair yakalanan gelişmeler, Copernicus Sistemi, Mercator Projeksiyonu gibi modern coğrafyanın temelini oluşturan bilimsel yaklaşımlar, çeviri eserler sayesinde Osmanlı bilim dünyasına geç de olsa aktarılabilmiş ve zamanla yaygınlık kazanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde müstakil, özgün, bilimde çığır açıcı eserlerin kaleme alınmasından ziyade, Batı'da coğrafya alanındaki çalışmaların tercüme edilmesi yoluyla bu sahadaki gelişmelerin takibi yoluna gidildiği açıktır. Özellikle son yüzyılda coğrafya alanındaki çeviri eserlerin hacmi bu doğrultuda oldukça artış göstermektedir.

Diğer taraftan ilk dönem tercüme eserlerinden çoğunun Osmanlı bilim dünyasında yeterli oranda rağbet görmemiş ve saray çevresi ile sınırlı kalmış olması bilimsel bilginin yayılımı açısından bir olumsuzluk olarak görülmelidir.

Kaynaklar

- Ahvâl-i Memleket-i Nasârâ*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamidiye, 932-933.
- Ak, Mahmut. "Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/62-66. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Ak, Mahmut. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2(4) (2004), 163-211.
- Ak, Mahmut. "Bartınlı İbrahim Hamdi ve Atlas'ı". *Belleten* 50 (239) (2000), 69-87.
- Afyoncu, Erhan. "İbrâhim Müteferrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/324-327. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Ali Macar Reis. *Ali Macar Reis Atlası*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 644.
- Atlas*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1693.
- Atlas-ı Cihan*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Dügümlü Baba, 469.
- Atlas-ı Hümayûn*. İstanbul: Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, 1621.
- Bartınlı İbrahim Hamdi. *Atlas*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2044.
- Başhoca Seyyid Ali Paşa. *Hülâsa-i Atlas*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 270.
- Batlamyus. *Kitâbü'l-Coğrafya fi'l-ma'mûre mine'l-arz*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 2610.
- Batlamyus. *Kitâbü'l-Coğrafya fi'l-ma'mûre mine'l-arz*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 2596.
- Battista, Agnese. *Reverendissimus I Christo Pater Dns Hieronimus Ruffault Abbas Sacri Vedasti et Sancti Adriani*. 1544; <https://www.loc.gov/collections/general-maps/articles-and-essays/general-atlases/agnese-atlas/> (21 Mayıs 2020).
- Bekar, Cumhuriyet. *A New Perception of Rome, Byzantium and Constantinople in Hezarfen Huseyin's Universal History*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- Beydilli, Kemal. "Mahmud Raif Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/382-383. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Blaeu, John. *Geographia, qvæ est Cosmographiæ Blavianæ pars prima, qvæ orbis terræ tabvlis ante oculos ponitur, et descriptionibus illustratur*. Amsterdam, 1662
- BOA, HAT, 34 / 1681.
- Cedit Atlas Tercümesi: <https://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00235/?sp=42&r=-0.443,-0.06,1.834,0.888,0> (21 Mayıs 2020).
- Danış, İlhami. "Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslam Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17 (33) (2019), 9-40.

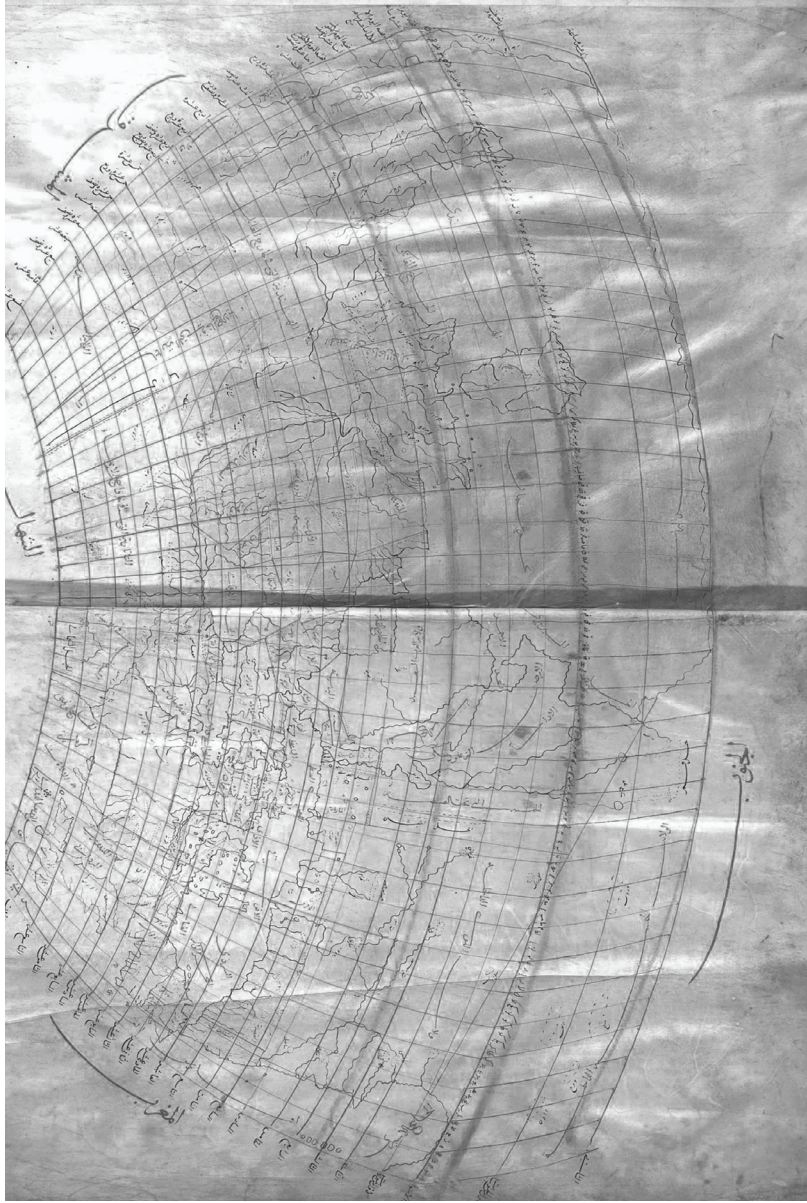
- Dımeşki, Ebû Bekir b. Behrâm. *Risale fi'l-Coğrafya*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ahmet Paşa, 176.
- Dımeşki, Ebû Bekir b. Behrâm. *Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, 325-333.
- Dımeşki, Ebû Bekir b. Behrâm. *Muhtasar-ı Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamidiye, 932, Atf Efendi, 1686; Ahmed Paşa, 173.
- Hac, Ebü'l-Hasan. *Deniz Atlası*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 1822.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*. Haz. R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8/219, 2003.
- Gaspar, Joaquim Alves ve Leitão, Henrique. "Globes, Rhumb Tables and the Pre-history of the Mercator Projection". *Imago Mundi* 66(2) (2014), 180-195, 2014.
- Gaspar, Joaquim Alves ve Leitão, Henrique. "Squaring the Circle: How Mercator Constructed His Projection in 1569", *Imago Mundi* 66 (2014), 1-24.
- Gaspar, Joaquim Alves ve Leitão, Henrique. How Mercator Did it in 1569: From Tables of Rhumbs to a Cartographic Projection. *Newsletter of the European Mathematical Society* 99 (2016), 44-49.
- Gümüüşü, Osman. "Katip Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni". *TÜCAUM VII. Coğrafya Sempozyumu*, 389-423. Ankara: 18-19 Ekim 2012.
- Günergün, Feza. "La traduction de l'Abrégé de la sphère de Jacques Robbe, géographe du Roi de France par Petros Baronian, drogman à Istanbul: Cem-nümâ fi fenn el-cografya, article électronique". *la Révolution française: Cahiers de l'Institut d'histoire de la Révolution française* 12 (2017).
- Hagen, Gottfried. *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihannüması ve Düşünce Dünyası*. çev. Hilal Görgün. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Hasan Esîrî. *Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2109 / 2110.
- Hüseyin b. Ca'fer İstanköyi. *Tenkihü't-Tevârihi'l-Mülûk*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 3166, Esad Efendi, 2239, Fatih, 4301, Halet Efendi, 605, Hamidiye, 930, Hekimoğlu, 731 ve 732, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1180-1185 ve III. Ahmed, 3087.
- İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Reşid Efendi, 612, Bağdatlı Vehbi, 1030, Esad Efendi, 2062 / 1q.
- İlgürel, Mücteba. "Hüseyin Efendi, Hezarfen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 544- 546. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- İnan, Göker. *Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- İzgi, Cevat. Mecmû'atü Hey'eti'l-Kadime ve'l-Cedide. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/275. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karaçay Türkal, Merve. "Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhü't-Tevârîh-i Mülûk" Adlı Eserine Göre Tûl u Arz ile Kürre-i Arzın İnkisâmı". *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ed. M. F. Gökçek. 321-330. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Karateke, Hakan - Aynur, Hatice. "Atlas and Papamonta as Sources of Knowledge and Power". *Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yazılı Kaynakları*. 104-129. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Kâtib Çelebi. *Levâmi'u'n-Nûr fî Zulmeti Atlas Minor (İnceleme-Tıpkıbasım)*. haz. A. Üstüner, H. A. Arslantürk. Ankara: TÜBA, 2017.
- Kâtib Çelebi. *Levâmi'u'n-Nûr fî Zulmeti Atlas Minor (Metin Değerlendirme)*. haz. A. Üstüner. Ankara: TÜBA, 2020
- Kâtib Çelebi. *Cihannümâ* (Viyana müsveddesi). Viyana: Viyana Milli Kütüphanesi, MIXT, 389.
- Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (İkinci telif müellif hattı), İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1624.
- Kaya, Didem Sevtap. "Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17 (33) (2019), 287-317.
- Mercator, Gerardus. *Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accomodate*. France: Bibliothèque nationale de France, GE A-1064 (RES), 1569.
- Mercator, Gerardus. *Atlas sive Cosmographi Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*. Duisburg: 1595.
- Orhonlu, Cengiz. "XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası". *Tarih Dergisi* 14(19) (1964), 115-140.
- Osman b. Abdülmennan. *Terceme-i Kitâb-ı Coğrafya*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, 1448.
- Örfi Paşa. *Coğrafya-yı Örfi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2045.
- Özdemir, Kemal. *Osmanlı Deniz Haritaları: Ali Macar Reis Atlası*. İstanbul: Creati ve Yayıncılık, 1992.
- Özdemir, Kerim. *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhu't-Tevârîh" Adlı Eserinin Selçukluların Zuhurundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Paolo Forlani, Dünya Haritası: <https://www.loc.gov/item/85690919/> (21 Mayıs 2020).
- Piri Reis. *Kitâb-ı Bahriyye*. Ed. F. Sarıcaoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014.

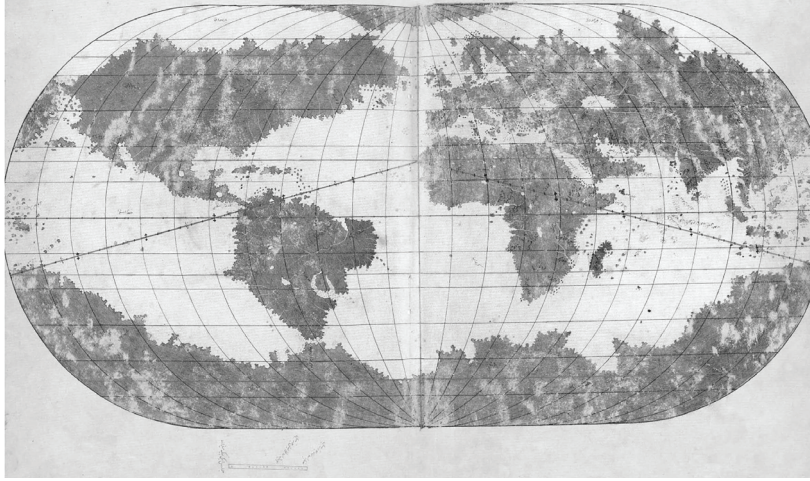
- Petros Baronian. *Risâle-i Coğrafya / Fen-nümâ-yı Câm-ı Cem ez-Fenn-i Coğrafya*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 444.
- Rentzsch, Julian. "Kamusü'l-Âlam'a Dair: in Memory of Sami Frasheri". *4th International Conference on Language and Literature Proceedings Book*. Ed. H. E. Plote Beder. 349-350. Tirana/ Albania: 29-30 October 2015.
- Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726- 1746)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Sarıcaoğlu, Fikret. Harita (Osmanlılar Dönemi). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 210-216. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Sarıcaoğlu, Fikret. *Piri Reis'in Dünya Haritası 1513-The World Map of Piri Reis*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014.
- Sarıcaoğlu, Fikret. Ebû Bekir b. Behrâm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/110-111. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Şemseddin Sami. *Kâmûsü'l-Âlam*. 5 Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306-1314.
- Şimşek, Selda. *Füyûzât-ı Mıknatısiyye Metin-İnceleme-Dizin*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Thanasakis, Konstantinos. *The Ottoman Geographer Osman b. Abdülmennan and His Vision of the World in Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya (ca. 1749-1750)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Tunuslu, Hacı Ahmed. *Dünya Haritası ve Coğrafya Risalesi*. haz. N. Karakaş Özü. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Tübençokrak, Öznur. *Keyfiyet-i Rusiyye'nin Transkripsiyon ve Tahlili (H. 1206/M. 1791-1792)*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Uçman, Abdullah. "Şemseddin Sami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/519-523. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Üçsu, Kaan. "Bahriyye-i Bahr-i Siyâh, 1724-1725 İbrahim Müteferrika's Map of the Black Sea and its Copies in the Bibliotheque Nationale de France". *Journal of the International Map Collectors' Society* 156 (2019), 29-39.
- Üstüner, Ahmet. *Levâmi'ü'n-Nûr (Metin-Değerlendirme)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- Üstüner, Ahmet. "Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17(33) (2019), 48.
- Vlahakis, George vd. *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction*. Oxford: ABC-CLIO, 2006.
- Yağlıkçızâde, Ahmed Rif'at. *Lugat-i Târihiyye ve Coğrafiyye*. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1299-1300.

EKLER

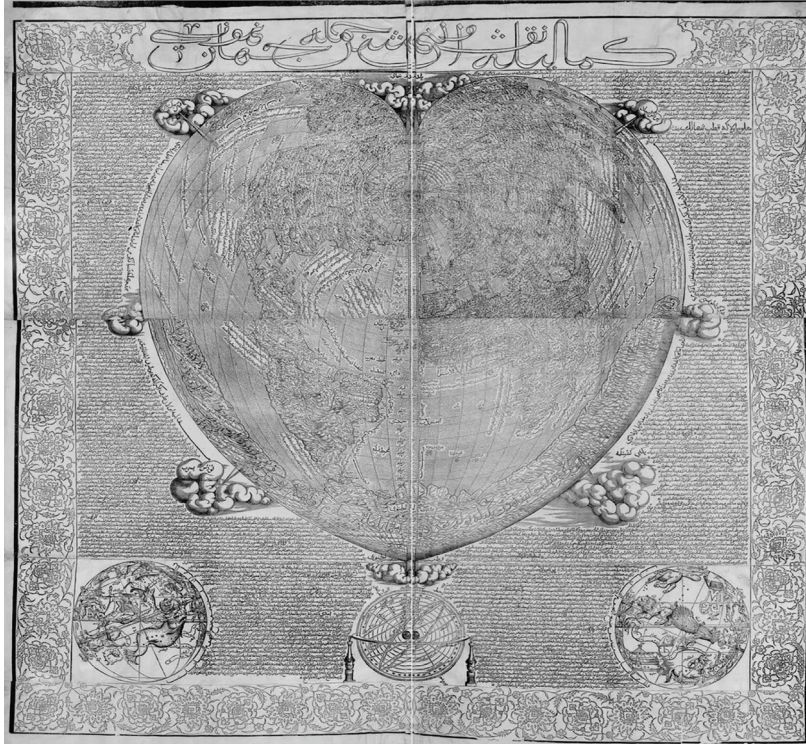
Ek 1: Batlamyus, “Dünya Haritası”, *Kitābü'l-coğrafya fi'l-ma'müre Mine'l-arz*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 2610.

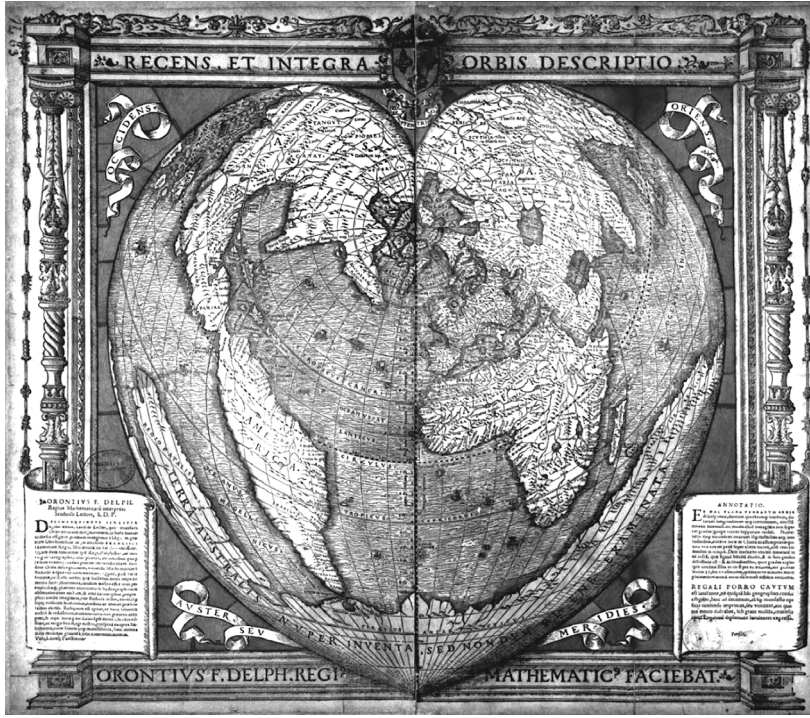
Ek 2: Ali Macar Reis, “Dünya Haritası”, *Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 644.

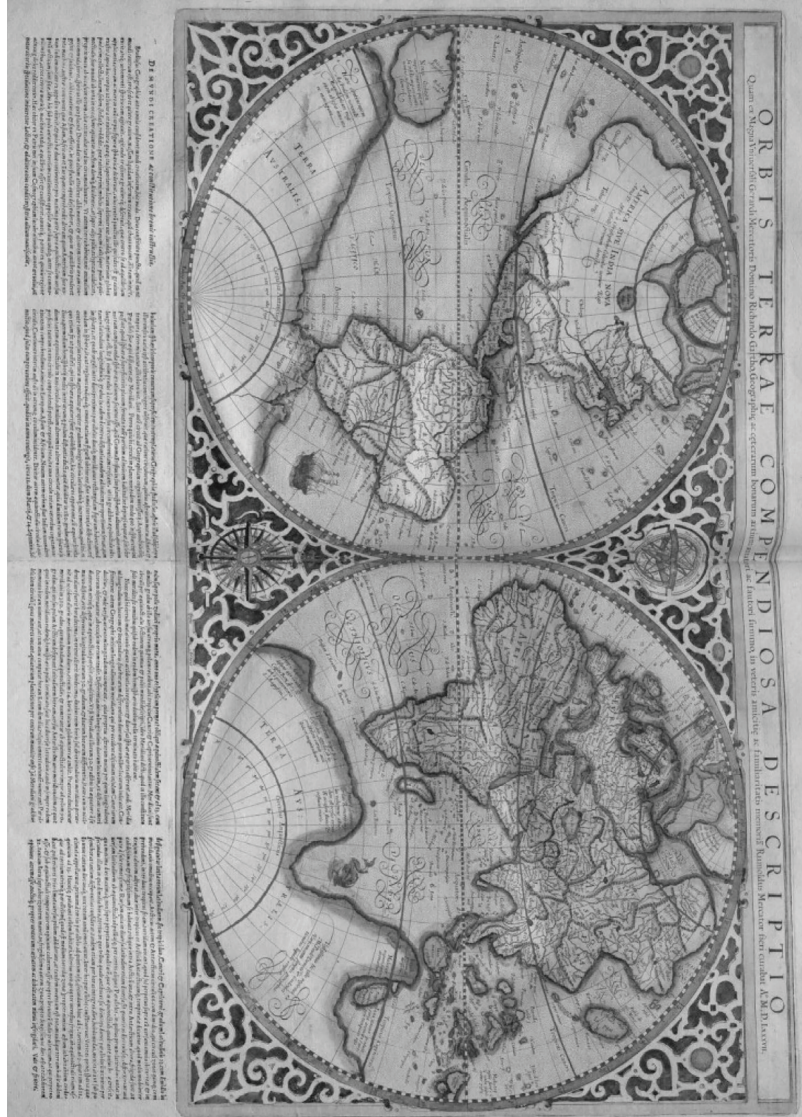
Ek 3: Paolo Forlani, “Dünya Haritası”: <https://www.loc.gov/item/85690919/> (erişim tarihi: 21 Mayıs 2020).

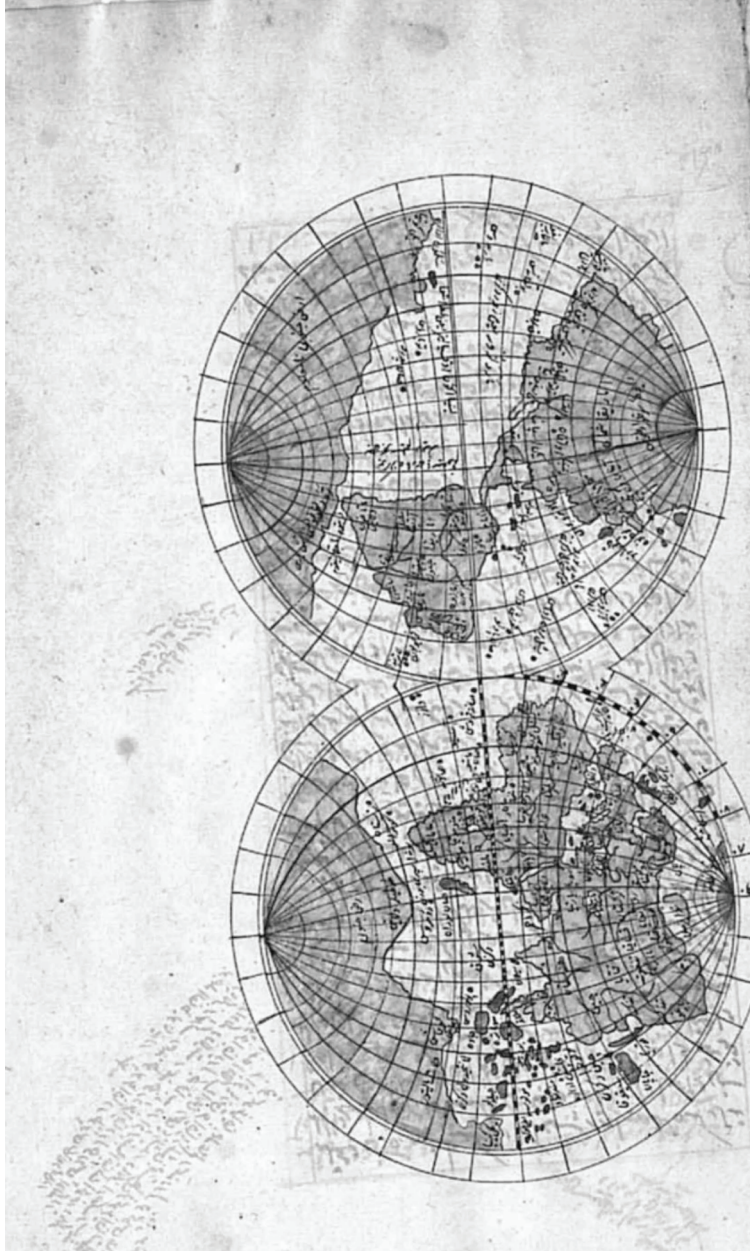
Ek 4: Tunuslu Hacı Ahmed, “Dünya Haritası”: https://tr.wikipedia.org/wiki/Tunuslu_Hacı_Ahmed#/media/Dosya:TUNUSLU_HACI_AHMED_DUNYA_HARITASI.jpg

EK 5: Oronce Fine, “Dünya Haritası”: https://tr.wikipedia.org/wiki/Tunuslu_Hacı_Ahmed#/media/Dosya:Map-heart-054.jpg

Ek 6: Gerardus Mercator, “Dünya Haritası” Geardus Mercator, *Atlas sive Cosmographi Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*, (Duisburg: 1595).

Ek 7: Kâtib Çelebi, “Dünya Haritası”, Levâmi’u’n-nür Fi Zulmeti Atlas Minor, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2998).

Ek 8: Joan Blaeu, “Dünya Haritası”, *Geographia, quæ est Cosmographiæ Blavianæ pars prima, quæ orbis terræ tabulis ante oculos ponitur, et descriptionibus illustratur*, (Amsterdam: 1662).

Ek 9: Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dimeşki, “Dünya Haritası”, *Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor*, (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, 325).

Ek 10: “Dünya Haritası”, *Cedid Atlas Tercümesi*: <https://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00235/?sp=42&r=-0.443,-0.06,1.834,0.888,0> (21 Mayıs 2020).

